

Юрій Мосейчук,

кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
(м. Чернівці)

Yurii Moseichuk,

Candidate of Sciences in Physical Education and Sport,
Associate Professor,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
(Chernivtsi)
yr-moseichuk@ukr.net
ID orcid.org/0000-0002-2457-6552

УДК 378:613
ББК 74.0+88+51.2

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ХАРАКТЕР НАУКОВОЇ ДЕФІНІЦІЇ «ЗДОРОВ'Я»: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ РАКУРСИ

INTERDISCIPLINARY NATURE OF SCIENTIFIC DEFINITION OF «HEALTH»: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PERSPECTIVE

У статті проаналізовано наукову дефініцію «здоров'я» та розкрито її міждисциплінарний характер. На основі теоретичного аналізу та вивчення напрацювань фахівців досліджено зміст підходів до розуміння здоров'я з точки зору філософії, валеології, медицини, соціології, соціальної роботи та юриспруденції. Основна увага зосереджена на характеристиці здоров'я з психолого-педагогічної позиції, а також з позиції фізичного виховання. Обґрунтовано, що здоров'я детермінує як фізичну та інтелектуальну активність особистості, а також забезпечує оптимальну працездатність, повноцінне суспільне життя та стає безпосереднім підґрунтям для максимальної реалізації потреб та інтересів.

Ключові слова: здоров'я, міждисциплінарний характер, теоретичний аналіз, фізичне виховання.

The article analyzes the scientific definition of «health» and reveals its interdisciplinary character. On the basis of theoretical analysis and study of specialists' work the content of approaches to understanding of health from the point of view of philosophy, valeology, medicine, sociology, social work and jurisprudence was researched. So, the philosophical vision of health refers to basic human values. Health from the medical point of view - is a holistic dynamic state of the organism, which is determined by the reserves of energy, plastic and regulatory provision of functions, characterized by resistance to the action of pathogens and the ability to compensate the pathological process. From the social position we should actively influence the change of the client's health experience by transferring theoretical knowledge, forming practical skills and competences in the field of health care.

In the context of our study, human health is seen as a complex phenomenon of universal and individual being. This scientific definition is interdisciplinary and requires comprehensive study from the standpoint of philosophy, sociology, valeology, medicine, jurisprudence, sociology, since it depends on the interaction of many complex factors of physical and mental, social and individual order. The main focus is on the characteristics of health from a psychological and pedagogical position. Psychologists prove that one of the important directions of reforming higher education is to provide appropriate conditions for the education and upbringing of a physically and mentally healthy personality.

From pedagogical point of view health integrates in itself the following types: physical, mental, spiritual, social health, which are inseparable from each other.

Teachers promote pedagogy, which is based on healthcare and health providing educational process, which is aimed at building a health culture on the basis of life skills development. From the standpoint of physical education, health determines physical and intellectual activity, as well as optimal capacity for work, full-fledged social life, becomes a direct realization of needs and interests. Individual health is an integrative result of influencing the human body by various factors: the genetic component, the external environment, social factor, individual life strategy.

It is substantiated that health itself determines the physical and intellectual activity of the individual, as well as provides optimal capacity for work, full social life and becomes a direct ground for maximal realization of the needs and interests of future teachers of physical education.

Key words: health, interdisciplinary character, theoretical analysis, physical education.

В статтю проаналізовано наукову дефініцію «здоров'я» та розкрито її міждисциплінарний характер. На основі теоретичного аналізу та вивчення напрацювань фахівців досліджено зміст підходів до розуміння здоров'я з точки зору філософії, валеології, медицини, соціології, соціальної роботи та юриспруденції. Основна увага зосереджена на характеристиці здоров'я з психолого-педагогічної позиції, а також з позиції фізичного виховання. Обґрунтовано, що здоров'я детермінує як фізичну та інтелектуальну активність особистості, а також забезпечує оптимальну працездатність, повноцінну суспільну життя та стає безпосереднім підґрунтям для максимальної реалізації потреб та інтересів.

Ключевые слова: здоров'я, міждисциплінарний характер, теоретичний аналіз, фізичне виховання.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Нічого більш ціннішого аніж власне здоров'я людина не має, втім розуміє цю істину лише тоді, коли стан здоров'я суттєво погіршується. У цьому контексті основною метою освіти в Україні має стати збереження та зміцнення здоров'я, шляхом виховання свідомого та дбайливого ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих як головної умови реалізації творчого, фізичного, психічного, духовного та соціального потенціалу особистості. Очевидною є цілеспрямована діяльність над формуванням здоров'язбережувального світогляду.

У Концепції Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір» на 2012-2020 роки підкреслено, що нині здоров'я необхідно розглядати як головний чинник і результат розвитку суспільства та складова людського благополуччя. У цьому документі зазначено, що нині в Україні відсутня система громадського здоров'я та на державному і місцевих рівнях, рівні громад не створюються умови для забезпечення здорового способу життя серед широких верств населення. Відсутній комплексний міжсекторальний підхід та зацікавленість бізнесових структур і керівників місцевих органів влади щодо створення умов в зниженні негативного впливу соціальних детермінант (в Україні з даної проблеми наукові дослідження не проводяться) на стан здоров'я населення та медико-демографічну ситуацію. За останні роки практично зруйнована мережа закладів охорони здоров'я, як на центральному, так і регіональному рівнях, що займалися формуванням здорового способу життя та санітарно-просвітницькою роботою серед населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Ставлення до здоров'я, усвідомлення необхідності формування культури його збереження у студентів можна розглядати у якості головної ознаки успішної майбутньої професійної діяльності. У зазначеному контексті теза, висунута О. Глузманом та В. Щеколдіним [4], про те, що «Майбутній фахівець має бути здоровим!» – розглядається нами як аксіома. Про те, що здоров'я та висока культура у його збереженні й зміцненні є вкрай вагомими для реалізації майбутніми педагогами своїх професійних обов'язків наголошено у ряді наукових публікацій. У дисертаційному дослідженні Г. Мешко відзначила, що «стан здоров'я людини є однією з передумов самореалізації особистості, її значних досягнень у різних видах діяльності, зокрема у професійній діяльності» [9, с. 15]. Погоджуємося із О. Міхеєнком у тому, що здоров'я вважається «критерієм і запорукою благополуччя суспільства. Утім, протягом останніх десятиліть проблема здоров'я особливо загострилася: зростає кількість захворювань, тривалість життя як один з основних показників здоров'я населення стрімко знижується. В Україні стан здоров'я населення, особливо молоді, дедалі більше набуває загрозливого характеру з погляду життєздатності та безпеки нації» [10, с. 6].

Проведений аналіз статистичної інформації про здоров'я студентської молоді різних країн, яка представлена у звітах ВООЗ, а також аналіз міжнародного й вітчизняного досвіду роботи медичних, освітніх, соціальних та громадських організацій у сфері збереження і зміцнення здоров'я дозволили констатувати, що перспективним в сучасному освітньому процесі ВНЗ є перехід від технологій збереження і зміцнення здоров'я до технології формування культури здоров'я. З огляду на це, ставлення до здоров'я та усвідомлення необхідності формування культури його збереження розглядаємо як головну ознаку успішної реалізації фахівцем професійної діяльності.

Формування мети статті. З огляду на наведені аргументи вагомості здоров'я для якісної реалізації професійної діяльності майбутнім учителем вважаємо за доцільне зупинитися на дослідженні цієї наукової категорії у міждисциплінарного контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Здоров'я виступає однією із фундаментальних та поліаспектних категорій усього людського буття, а тому має бути найважливішим пріоритетом як у суспільстві, так і в освітньому процесі. Аргументуємо свою позицію конкретними фактами.

У філософському баченні здоров'я належить до основних цінностей людини. У цьому контексті вагомою вважаємо позицію Д. Леонтьєва [8, с. 25–26], який характеризує індивідуальну ієрархію ціннісних орієнтацій, виокремив послідовність певних структурних «блоків». Автором наведено перелік цінностей, що об'єднані в блоки. Зокрема, серед термінальних цінностей протиставляються такі:

1. Конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) – абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість).
2. Цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активна діяльне життя) – цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя).
3. Індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активна діяльне життя, розваги, впевненість в собі, матеріально забезпечене життя) – цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших людей).

Як бачимо, що у всіх трьох блоках присутнє «здоров'я» як життєва, професійна та індивідуальна цінність.

Відзначимо, що найбільш ґрунтовно наукова дефініція «здоров'я» дослідження валеологами. Зокрема Е. Булич, Л. Барна, В. Грибан, В. Грушко, М. Носко, В. Петленко, В. Поліщук, С. Страшко, Н. Цимбал, М. Чепига та ін. довели, що сучасна соціально-економічна ситуація, падіння рівня життя і екологічне неблагополуччя негативно позначаються на здоров'ї всього населення, і, особливо вразливою є студентська молодь. Основними причинами такого стану визнано безвідповідальне ставлення до свого здоров'я та низький рівень сформованості культури здоров'я. Валеологи [2] рекомендують ввести у науковий обіг поняття «здоров'я населення», яке не можна розглядати як просту суму індивідуальних здоров'їв, а вона є інтегральною категорією, детермінованою такими чинниками, як політика і

стратегія держави щодо збереження й покращення здоров'я населення, умови взаємодії соціальних груп і виробничих колективів у процесі трудової діяльності, громадського життя, у побуті, особливості демографічних процесів і тенденцій у фізичному розвитку, динаміка змін у характері патологічних проявів різних груп населення.

Здоров'я з медичної точки зору – це цілісний динамічний стан організму, який визначається резервами енергетичного, пластичного і регуляторного забезпечення функцій, характеризується стійкістю до дії патогенних факторів і здатністю компенсувати патологічний процес, а також є основою здійснення біологічних і соціальних функцій [6, с. 170].

З точки зору соціології, на думку М. Уайтхед (М. Whitehead) та Г. Дальгрена (G. Dahlgren) в ідеалі кожна людина може досягнути свого найвищого потенціалу здоров'я і при цьому ніхто не повинен перебувати в несприятливих умовах через соціальний стан, або інші соціально зумовлені чинники. Причому, у Консультаційному документі «Здоров'я і хвороба», розробленому Міжнародною федерацією соціальних працівників наголошено на тому, що всі люди мають рівні права на: користування соціальними умовами, які лежать в основі здоров'я людини (соціальні детермінанти здоров'я); доступ до послуг та інших ресурсів для збереження і зміцнення здоров'я, профілактики, лікування або управління хворобою.

У соціальні роботи, як доводить науковці, здоров'я виступає однією з глобальних проблем. На основі вивчення публікації А. Ріко (A. Rico) [13] було встановлено, що в практичній площині соціальний працівник має брати до уваги дві складові, що передбачають вплив на детермінанти здоров'я. «По-перше, створити можливості для подолання соціальних нерівностей щодо здоров'я, шляхом лобювання відповідної соціальної політики та захисту прав найменш захищених прошарків населення і вирівнювання можливостей між найбільш привілейованими і найменш захищеними. По-друге, активно впливати на зміну досвіду здоров'я клієнта, шляхом передачі теоретичних знань, формування практичних умінь, навичок і компетентностей у сфері збереження здоров'я, заохочувати розвиток сильних сторін клієнта щодо його ставлення до власного здоров'я» [13, с. 41].

Як додатковий аргумент на користь вагомості здоров'я наведемо цитату з підручника С. Стеценка «Медичне право» [12], де доведено, що в Україні можна спостерігати доволі невтішну картину, яка зумовлена тим, що «не всі громадяни мають можливість отримувати безкоштовну медичну допомогу, яку їм гарантує Конституція України, саме за нестачі власних коштів, оскільки потрібно оплачувати все: ліки, матеріали, госпіталізацію» [12, с. 72]. З огляду на це, економічно вигідно не лікувати, а зберігати здоров'я. Тобто, спостерігається тенденція до збільшення розриву в стані збереження здоров'я між соціально-економічними групами населення. Це пов'язане з тим, що українські громадяни розподілені, в основному, на дві групи. Перша група це ті громадяни, які спроможні оплатити за зміцнення та збереження свого здоров'я, друга група – ті, хто не в змозі цього зробити на основі об'єктивних та суб'єктивних чинників.

У психології термін здоров'я людини розглядається в тісному зв'язку з розвитком особистості (В. Ананьев, Л. Божович, Л. Виготський, І. Зіміння та ін.). У контексті нашого дослідження цікавою вважаємо позицію, задекларовану у монографії Є. Потапчука [11]. Так, психолог наголошує на тому, що «ураховуючи те, що людське життя є найвищою суспільною цінністю, перед людством постає ряд важливих завдань, серед яких найважливішим є вирішення проблеми збереження здоров'я людини, причому не тільки фізичного, а й психічного» [11, с. 3]. Вивчаючи особливості психічного здоров'я студентів ВНЗ психологи доводять, що одним із важливих напрямків реформування вищої освіти є забезпечення відповідних умов для навчання і виховання фізично і психічно здорової особистості. Науковці, з психологічної точки зору, розглядають здоров'я як особливий соціальний феномен, що розглядається на основі трьох основних підходів: 1) здоров'я як індивідуальний стан; 2) здоров'я як особливе відношення між суб'єктами і здоров'я у суб'єктних стосунках індивідів і суспільства в їх складній взаємодії; 3) здоров'я як основа самовизначення і міра свободи індивіда в якості суб'єкта життя.

Поняття «здоров'я» у педагогічному трактуванні інтегрує в собі такі складові або види: фізичне, психічне, духовне, соціальне здоров'я. Вони є невіддільними одне від одного і в сукупності визначають загальний стан здоров'я людини. Погоджуємося із позицією О. Завальнюк у тому, що кожна конкретна людина здорова умовно й не буває здоровою протягом усього життя, але зберігає своє здоров'я в певних сприятливих життєвих умовах [5, с. 59]. Авторка доводить, що у терміні «здоров'я» нерозривно поєднані фізична, психічна і соціальна складові, які й виступають ядром формування особистості. Педагоги однастайні у тому, що існує потреба в активному пропагуванні здоров'ятворчої педагогіки, яка опирається на те, що освітній процес має бути здоров'язберігаючим і здоров'язміцнювальним та спрямованим на формування культури здоров'я на засадах розвитку життєвих навичок.

Вважаємо, що під час розкриття сутності наукової дефініції «здоров'я» з педагогічної позиції необхідно використовувати концепцію цілісності. Тобто, здоров'я має розумітися як цілісність, складові частини якої взаємозалежні. Педагоги у здоров'ї виокремлюють такі складові частини: фізичне, розумове, емоційне, соціальне, особистісне, духовне. Фізичне здоров'я – загальне функціонування організму й реальний стан кожної з його систем. Розумове здоров'я – це здатність отримувати інформацію, обізнаність, звідки її отримувати, а також як її використовувати. Емоційне здоров'я охоплює здатність розуміти почуття та емоції та адекватно їх проявляти у зрозумілий для інших спосіб. Соціальне здоров'я засвідчує той факт, як почуваємо ми себе як індивідууми чоловічої, або жіночої статі, як взаємодіємо з іншими людьми, як будуємо стосунки зі своїми друзями, сім'єю, та колегами по роботі. Особистісне здоров'я – це відчуття себе як особи, усвідомлення необхідності розвитку свого «Его», це сподівання на досягнення, тобто це наше уявлення про реальність успіху. Духовне здоров'я є стрижнем

людського існування, що дає можливість зрозуміти співвідношення цього аспекту здоров'я з іншими п'ятьма. Усі шість аспектів здоров'я розглядаються в сукупності та взаємопов'язані між собою, утворюючи єдину сутність. Причому до основних ознак здоров'я науковці відносять: добрий фізичний і розумовий розвиток, високий рівень працездатності, ступінь пристосування організму до зовнішнього середовища, що постійно змінюється.

Наведемо позиції фахівців фізичного виховання стосовно вагомості здоров'я. Погоджуємось із І. Кучеровим [7] у тому, що здоров'я, як цілісна характеристика стану людини, включає в себе не тільки сукупність характеристик і ознак індивідуального соматичного чи психічного здоров'я індивіда, а й інтегрує соціально-економічні риси, характерні для конкретного суспільства. До прикладу, А. Галіздра [3] вважає, що одним із головних стратегічних завдань національної освіти є виховання молоді в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і бережне відношення до здоров'я оточуючих як до найвищої індивідуальної та суспільної цінності. Зокрема, науковець відзначає, що «заняття фізичною культурою та спортом мають велике значення у формуванні здорового способу життя, духовного та фізичного розвитку студентської молоді. Заняття фізичними вправами зміцнюють здоров'я, підвищують нервово-психічну стійкість до емоційних стресів, підтримують фізичну і розумову працездатність» [3, с. 41].

Пропонуючи шляхи зупинки депопуляції в Україні засобами олімпійського спорту, Г. Апанасенко [1], радив, що вирішення проблеми лежить у галузі відновлення популяційного потенціалу здоров'я, інакше кажучи, у зміцненні здоров'я практично здорової людини, а відтак – відновлення життєздатності всієї популяції. Для цього необхідними є створення нової ідеології здоров'я, нового понятійного апарату, нових підходів у системі збереження здоров'ям. Безумовно, необхідними також є зміни у формуванні нових цінностей і установок суспільства, зміни стилю життя.

Отже, як бачимо у фізичній культурі здоров'я також розглядається як вагомий чинник, що допомагає максимальній реалізації спортсменів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У контексті нашого дослідження здоров'я людини розглядаємо як досить складний міждисциплінарний феномен загальнолюдського та індивідуального буття. Нема жодних сумнівів стосовно того, що це поняття є комплексним, оскільки залежить від взаємодії багатьох складних факторів фізичного і психічного, соціального та індивідуального порядку. Наголосимо на тому, що незаперечним фактом є те, що здоров'я обумовлює кількість та якість трудового потенціалу країни та визначає гармонію соціуму. Здоров'я розглядається найвагомішою умовою самореалізації кожного члена суспільства. Виходячи з цього, стан здоров'я детермінує як фізичну та інтелектуальну активність, так і оптимальну працездатність, повноцінне суспільне життя, стає безпосередньою реалізацією потреб та інтересів. Стан здоров'я особистості є інтегративний результат впливу на організм людини різних факторів: генетичної складової, зовнішнього середовища, соціального фактору, індивідуальної життєвої стратегії.

Проведене дослідження буде нами покладене в основу вдосконалення освітнього процесу професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури, у яких сформований високий рівень культури здоров'я. У подальшому вважаємо за доцільне розробити та впровадити цілісну систему формування культури здоров'я.

1. Апанасенко Г. Л. Здоровье спортсмена / Г. Л. Апанасенко // Наука в олимпийском спорте. – 2000. – №1. – С. 92–96.
2. Бойчук Ю. Д. Еколого-валеологична культура майбутнього учителя : теоретико-методичні аспекти : монографія / Ю.Д. Бойчук. – Суми : Університетська книга, 2008. – 357 с.
3. Галіздра А. А. Характеристика факторів, що впливають на здоров'я студентів вищих навчальних закладів / А. А. Галіздра // Теорія та методика фізичного виховання. – 2004. – № 3. – С. 41–43.
4. Глузман О. Майбутній фахівець має бути здоровим / О. Глузман, В. Щеклодкін // Вища освіта України. – 2004. – №3. – С. 80–86.
5. Завальнюк О. Л. Формування ціннісної моделі здоров'я у студентів – майбутніх педагогів / О. Л. Завальнюк // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць / редкол. : Г. Г. Філіпчук, І. С. Руснак, В. С. Филипчук [та ін.]. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 327 : Педагогіка та психологія. – С. 59–64.
6. Іванська О. В. Вплив фізичної культури у вищих навчальних закладів / О. В. Іванська // Актуальні проблеми фізичного виховання студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 169–176.
7. Кучеров І. С. Управління здоров'ям нації – проблема педагогічна / І.С. Кучеров // Фізичне виховання в школі. – 2000. – № 1. – С. 53–55.
8. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии – 1996. – № 5. – С. 25–26.
9. Мешко Г. М. Підготовка майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я : [монографія] / Г.М. Мешко. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 468 с.
10. Міхеєнко О. І. Теоретичні і методичні основи професійної підготовки майбутніх фахівців зі здоров'я людини до застосування здоров'язміцнювальних технологій : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Олександр Іванович Міхеєнко; Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2016. – 491 с.
11. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : Монографія / Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Вид-во Національної академії ДПСУ, 2004. – 323 с.
12. Стеценко С. Г. Медичне право України: [підручник] / С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта / За заг. ред. д. ю. н., проф. С. Г. Стеценка. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
13. Rico A. Moving forward equity in health: monitoring social determinants of health and the reduction of health inequalities / A. Rico, R. Petrova-Benedict, A. Basten // An independent expert report commissioned through the Spanish Presidency of the EU: Ministry of Health and Social Policy of Spain. – 2010 – 92 p.

Reference

1. Apanasenko H. L. Zdorove sportsmena / H.L. Apanasenko // Nauka v olympyskom sporte. – 2000. – №1. – S. 92–96.
2. Boichuk Yu. D. Ekolocho-valeolohychna kultura maibutnoho vchytelia : teoretyko-metodychni aspekty : monohrafiia / Yu.D. Boichuk. – Sumy : Universytetska knyha, 2008. – 357 s.
3. Halizdra A. A. Kharakterystyka faktoriv, shcho vplyvaiut na zdorovia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv / A. A. Halizdra // Teoriia ta metodyka fizychnoho vykhovannia. – 2004. – № 3. – S. 41–43.
4. Hluzman O. Maibutnii fakhivets maie buty zdorovym / O. Hluzman, V. Shchekolodkin // Vyshcha osvita Ukrainy. – 2004. – №3. – S. 80–86.
5. Zavalniuk O. L. Formuvannia tsinnisnoi modeli zdorovia u studentiv – maibutnykh pedahohiv / O.L. Zavalniuk // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu : zbirnyk naukovykh prats / redkol. : H. H. Filipchuk, I. S. Rusnak, V. S. Fylypchuk [ta in.]. – Chernivtsi : Ruta, 2007. – Vyp. 327 : Pedahohika ta psykholohiia. – S. 59–64.
6. Ivanska O. V. Vplyv fizychnoi kultury u vyshchykh navchalnykh zakladiv / O. V. Ivanska // Aktualni problemy fizychnoho vykhovannia studentiv v umovakh kredytno-modulnoi systemy navchannia : Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. – Dnipropetrovsk, 2014. – S. 169–176.
7. Kucherov I. S. Upravlinnia zdoroviam natsii – problema pedahohichna / I.S. Kucherov // Fizyчне vykhovannia v shkoli. – 2000. – № 1. – S. 53–55.
8. Leont'ev D. A. Cennost' kak mezhdisciplinarne ponyatie: opyt mnogomernoї rekonstrukcii / D. A. Leont'ev // Voprosy filosofii – 1996. – № 5. – S. 25–26.
9. Meshko H. M. Pidhotovka maibutnykh uchyteliv do zberezhenntia i zmitsnennia profesiinoho zdorovia : [monohrafiia] / H.M. Meshko. – Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 2012. – 468 s.
10. Mikheienko O. I. Teoretychni i metodychni osnovy profesiinoi pidhotovky maibutnykh fakhivtsiv zi zdorovia liudyny do zastosuvannia zdoroviazmitsniuvalnykh tekhnolohii : dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.04 / Oleksandr Ivanovych Mikheienko; Kharkivskiy nats. ped. un-t im. H. S. Skovorody. – Kharkiv, 2016. – 491 s.
11. Potapchuk Ye. M. Teoriia ta praktyka zberezhenntia psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtsiv : Monohrafiia / Ye. M. Potapchuk. – Khmelnytskyi : Vyd-vo Natsionalnoi akademii DPSU, 2004. – 323 s.
12. Stetsenko S. H. Medychne pravo Ukrainy: [pidruchnyk] / S. H. Stetsenko, V. Yu. Stetsenko, I. Ya. Seniuta / Za zah. red. d. yu. n., prof. S. H. Stetsenka. – K. : Vseukrainska asotsiatsiia vydavtsiv «Pravova yednist», 2008. – 507 s.
13. Rico A. Moving forward equity in health: monitoring social determinants of health and the reduction of health inequalities / A. Rico, R. Petrova-Benedict, A. Basten // An independent expert report commissioned through the Spanish Presidency of the EU: Ministry of Health and Social Policy of Spain. – 2010 – 92 p.

